

**ЕКСПЕДИЦІЙНІ ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА
КАРТОГРАФУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
У XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ**

Ключові слова: карти, Україна, Поділля, польські дослідники, російські вчені, географічні експедиції

Після входження у 1795 році земель Поділля, Волині та Київщини до складу Російської імперії, у правлячих колах виникла потреба в отриманні різнобічної інформації про стан територій. Для цього російською владою у новоутворених губерніях було видано розпорядження про збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру. Зокрема, вже у перший рік утворення Волинської губернії побачила світ «Генеральная табель по Волынской губернии 1795 г.». Переписи проводилися за спеціальною формою. Замість подимних реєстрів XVIII століття, що складались у Речі Посполитій, «Генеральная табель» повідомляла про кількість «душ» у кожному населеному пункті, при цьому зазначалась їх станова, конфесійна та етнічна приналежність.

Через три роки з'являються досить достовірні географічні описи губерній. Частина описів присвячені фізико-географічній характеристиці. Зокрема, подаються відомості про рельєф, кліматичні особливості, внутрішні води, ґрунти, рослинний та тваринний світ. У статистичній частині описів вміщено характеристики маєтків, кількість дворів у кожному населеному пункті, місцезнаходження поселення, найважливіші громадські будівлі в ньому (церкви, костьоли, монастирі, ратуші, пошта, аптека, продовольчі склади), кількість мурованих будинків, крамниць, підприємств. Подаються цінні відомості про ремісників і міську торгівлю. Також складаються описи, що відзначалися значною деталізацією і конкретністю: так, для опису сільського господарства пропонувалося збирати відомості не лише про посівні площі, структуру культур, систему землеробства, врожайність, ступінь товарності хліба та рівень цін на нього, а й дані про ґрунти, клімат, рослинний світ регіону. У такому ж вигляді подавалися відомості про промислову діяльність місцевого населення, шляхи сполучення, торгівлю [2, с. 44].

У 1783 р. було видано урядовий указ «О составлении генеральных атласов по обмежеванним губерниям». В атласах позначено місцерозташування всіх фабрик і заводів (у тогочасному розумінні цього терміну), гірничих промислів, сільськогосподарських підприємств, докладно показано розміщення всіх населених пунктів, зібрано різноманітні краєзнавчі матеріали, що стосуються складу населених пунктів за їх видами (місто, містечко, село та ін.), кількістю населення, показаний план міст

тощо. Тим самим атласи дають виключно цінні матеріали для характеристики тогочасного стану губерній та історичних співставлень з їх майбутнім.

Загальний догляд за Географічним департаментом, який започаткував експедиційні дослідження, покладався з 1768 року на члена спеціальної комісії Академії наук, видатного вченого Леонарда Ейлера. Видатний математик, фізик і механік мав можливість під час експедиції на практиці застосувати свої математичні методи в астрономії, геодезії, картографії. Його син Христофор Ейлер був учасником академічних експедицій, а 1770 року особисто очолив одну з експедицій в Україну.

Експедиція Х. Ейлера дослідження розпочала з Кременчука, куди прибула на початку травня 1770 року. Завдання експедиції полягали у визначенні географічних координат окремих населених пунктів України, проведенні астрономічних і метеорологічних спостережень, складанні й уточненні карти річки Дніпра з прилеглими районами від Запорізької Січі до Києва тощо.

Після повернення експедиції, наукові спостереження в Україні були опрацьовані і систематизовані у великій за розміром (264 x 157 см) карті, на якій зображене Середнє і Нижнє Подніпров'я від Києва до Чорного моря. Вона охоплювала значну територію, але особливо ретельно відбито на ній район Надпорожжя та Запорожжя, де пролягали головні маршрути експедиції. На ній вказані населені пункти, фортеці, польові укріплення, шляхи, річки, кордони, дніпровські пороги і острови тощо.

Наукові досягнення експедиції Х. Ейлера в Україні були вагомими. Вони знайшли відображення у першому географічному словнику, надрукованому в Москві у 1773 року. У ньому вперше наведені географічні координати численних українських міст, зокрема Глухова, Києва, Єлисаветграда, Кременчука, Запорізької Січі, Бахмута, Харкова, більшість з яких були визначені Х. Ейлером [2, с.36].

Академічні експедиції сприяли піднесенню інтересу до вивчення природних ресурсів, господарства, населення, зародженню наукового географічного краєзнавства в Україні. Важлива роль у розгортанні краєзнавчих економіко-географічних досліджень у 1835-1852 роках належить Статистичному відділенню Міністерства внутрішніх справ. У діяльності Статистичного відділення брали участь відомі географи, статистики, економісти, краєзнавці, зокрема М. І. Надеждін, А. П. Заблоцький-Десятковський, М. А. Мілютін, П. І. Кеппен та інші. Метою Статистичного відділення, як відзначалося у постанові про його заснування, було «составление подробных и по возможности точных описаний состояния всех частей, подведомственных Министерству внутренних дел»; крім того Відділенню доручався попередній розгляд планів міст і проектів нових поділів губерній і повітів. Джерелами статистичних описів були перевірені офіційні документи (метричні книги, звіти, окладні книги), або достовірні дані приватних осіб, зібрані на місцях. Описи склалися з обов'язковим посиланням на першоджерела.

У цей час відбуваються активні дослідження території України і польськими вченими, що було зумовлено тривалою належністю земель Західної України до Речі Посполитої, пануванням в економіці шляхти та католицької церкви у релігії тощо. Найчастіше можна зустріти географічні дані у щоденниках, путівних замітках, описах певних місцевостей, міст чи замків. Цікавим для аналізу є картографічний матеріал. Яскравими прикладами польських вчених-картографів є Анджей Пограбка, Бернард Ваповський, Вацлав Гродецький та Євгеніуш Ромер.

Бернарда Ваповського можна назвати найбільш відомим польським картографом XVI століття, часом його називають «батьком польської картографії». З 1506 р. працював над виданням «Географії» Клавдія Птолемея та переробив карту Центральної Європи разом з картографом Марко Беневентано. Карта була видана у 1507 р. як «*Tabula Moderna Polonie, Ungarie, Voemie, Germanie, Lithuanie*». У 1526-1528 рр. у Кракові видані складені Бернардом Ваповським географічні карти. Перші дві, видані у 1526 році, являли собою карти Європи в межах від Торуні до Константинополя і від гирла Дону до Познані. Ці карти є найдавнішими картами із зображенням всієї польської території. Карта Східної Європи *Tabula Sarmatiae* була створена в масштабі 1:2900000. У 1526 р. Б. Ваповський склав карту власне Польщі і Великого Князівства Литовського в масштабі 1:1 000 000. На цій карті ґрунтувалися більш пізні карти Польщі Вацлава Гродецького.

Майже весь тираж карти Польщі Бернарда Ваповського згорів під час пожежі у Кракові в 1528 р. До 1932 р. вона була відома лише з описів. Частини оригінальної карти були випадково виявлені в старих розрахункових книгах в Центральному архіві давніх актів у Варшаві Казимиром Пекарським, але були втрачені під час Другої світової війни. Знайдені Пекарським елементи карти Б. Ваповського збереглися в репродукціях.

Засновником сучасної польської картографії можна вважати Євгеніуша Ромера. Він був професором університету ім. Яна Казимира у Львові і Ягеллонського університету, членом Польської академії наук. Основною його працею стала синтетична робота про розміщення, морфологію і клімат Польщі, включаючи західні та центральні землі України, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої. Важливим з картографічного погляду є праця «*Geograficzno-statystyczny atlas Polski*», що була випущена у 1916 році. Карти атласу були використані для встановлення кордонів Польщі у 1919-1921 роках.

Аналізуючи старі польські карти можна зробити висновки про стан заліснення території, заселеність, гідрографічну мережу, історичні події. Наприклад, ліси на картах В. Гродецького розташовувались біля річки Рів і далі на південь. У А. Пограбки серед лісу брала початок ліва притока Дністра (можливо, Ущиця), ліс оточував Копистирин, ліси були біля витоків Богу і Божка, містилися на північ від Барк, вони тягнулися лівобережжям Дністра та правобережжям Богу від Копистирини до Брацлава, оточували

Вінницю, два найвіддаленіших ліси на південному-сході були розташовані на правому березі Богу, нижче Брацлава [1, с.14].

Найбільшу анотацію до карти склав Б. Ваповський. Він зазначав, що на окраїнах Східного Поділля королі Болеслав Хоробрий і Болеслав Тиран, а також великий князь Вітавтас (Вітовт) будували замки для захисту від скіфів (тобто татар). Якщо посилання на Вітавтаса тут слушне, то королі явно ні при чому, бо ні Болеслава, ні Болеслава II у XI столітті на сході Поділля не було, і татар теж. Багатим був набір малюнків, гравійованих на картах. Переважала воєнна тематика. Як правило, міста позначали зображенням 1–2 будинків, оборонної вежі. Такі стандартні рисунки були попередниками топографічних знаків. Гори змальовували як накопичення стіжків. Карти друкували чорною фарбою, але окремі розкішні примірники карт або атласів розфарбовували вручну.

Всі карти Поділля польські картографи виконували в невеликому масштабі. Вони є складним джерелом для декодування. Численні помилки можуть відштовхнути дослідників. Однак, незважаючи на все це, не можна забувати, що карти поруч з географічними описами були основним джерелом знань про Поділля для тогочасної наукової та взагалі читацької публіки. Рациональні елементи карт заслуговують на виділення і окреме вивчення [1].

Список літератури

1. Дашкевич Я. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі. – К. : Наукова думка, 1990. 2. Костриця М. Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII – 50-ті рр. XIX ст.) / М. Ю. Костриця // Географія і основи економіки в школі. – 2001. – №1(19), № (21), №6(24).

Холковська Т. Ю. Експедиційні географічні дослідження та картографування території України у XVI-XVIII століттях.

У статті подано інформацію про експедиційні та картографічні дослідження XVI-XVIII століть, що стосувались характеристики території України, фізико-географічних та соціально-економічних особливостей різних її регіонів, міст та сіл. Проаналізовано внесок російських та польських географів та картографів у розвиток географічної науки.

Ключові слова: карти, Україна, Поділля, польські дослідники, російські вчені, географічні експедиції.

Kholkovska T. Expeditional geographic and mapping researches territory of Ukraine in XVI-XVIII centuries.

Considered in this paper are expeditional and mapping researches of XVI-XVIII centuries, concerning Ukraine territorial characteristics, physiographic and socioeconomic features of different regions, towns and rural areas. Analyzed also is the contribution of Russian and Polish geographers into development of geographical science.

Keywords: maps, Ukraine, Podolia, Polish researchers, Russian researchers, geographic expeditions.

Холковская Т. Ю. Экспедиционные географические исследования и картографирование территории Украины в XVI-XVIII столетиях.

В статье рассмотрены экспедиционные и картографические исследования XVI-XVIII веков, касающиеся характеристики территории Украины, физико-географических и социально-экономических особенностей различных ее регионов, городов и сел. Проанализировано вклад российских и польских географов и картографов в развитие географической науки.

Ключевые слова: карты, Украина, Подолье, польские исследователи, российские ученые, географические экспедиции.

Надійшла до редколегії 31.07.2013